

Het gestorven kind

Het verdriet van Hendrik de Cock en de Afscheiding van 1834

HANNEKE HOEKSTRA

As the liquid touched his tongue he remembered his child coming in out of the glare: the sullen unhappy knowledgeable face. He said ‘Oh God, help her. Damn me, I deserve it, but let her live forever.’ This was the love he should have felt for every soul in the world: all the fear and the wish to save concentrated unjustly on the one child. He began to weep; it was as if he had to watch her from the shore drown slowly because he had forgotten how to swim. [...] He knew now that at the end there was only one thing that counted – to be a saint.

Graham Greene, *The Power and the Glory*.

Summary

The deceased child. Hendrik de Cock’s grief and the Secession of 1834

In the abundant historiography on the 1834 schism of the Dutch Reformed (state) Church, the act of rebellion of the young, orthodox minister Hendrik de Cock has been considered inevitable, whether from a religious or a class perspective. This essay however, foregrounds a biographical element. It concentrates on the sudden death of De Cock’s three-year-old daughter, which affected his state of mind and inspired the courage that enabled him to commit this radical act. This essay points to the examples of the English martyrs of the Glorious Revolution, whose translated biographies de Cock avidly read. These biographies ‘framed’ his religious universe and assigned meaning to his loss.

Revolutie in Groningen

Op dinsdag 14 oktober 1834 vond er in het Groningse dorpje Ulrum een kleine revolutie plaats. 137 mannen en vrouwen tekenden daar een *Acte van Afscheiding of Wederkeering*. Zij vonden dat de Nederlandse Hervormde Kerk haar gereformeerde karakter zoals vastgesteld op de Synode van Dordrecht in 1618-1819 had verloren. De kerk hield zich niet aan de geloofsbelijdenis, handhaafde de kerkelijke tucht niet en had een hiërarchische bestuursvorm. Zij

moesten daarom de officiële Nederlandse Hervormde Kerk wel verlaten om terug te keren naar de oorspronkelijke gereformeerde kerk van vlak na de Tachtigjarige oorlog. De predikant Hendrik de Cock werd geweerd van zijn eigen preekstoel door veldwachters die waren gestuurd door de officier van justitie. Daarop begon De Cock in de schuur te preken. Meer dan honderd infanteristen uit de stad Groningen arriveerden op zaterdag 25 oktober in Ulrum om de orde te bewaren en de gang van de vervangend Hervormde predikant naar de kansel te begeleiden. De meeste soldaten werden ondergebracht bij afgescheiden families. De volgende ochtend werd het luiden van de kerkklok begeleid door het geroffel van soldatentrommels. Het gezin van Hendrik de Cock moest onderdak bieden aan maar liefst twaalf soldaten. De deuren van de pastorie werden verzekerd, en het gezin werd in de eigen woning opgesloten. De boeken en papieren van De Cock werden in beslag genomen.¹

Dat de Cock niet alleen stond in zijn rebellie en een gevoelige snaar raakte, bleek uit de navolging die Ulrum ondervond. Binnen een jaar werden her en der afgescheiden gemeenten gesticht met ongeveer 20.000 leden. Het werd een ware revolte omdat de kerkelijke besturen en de overheid de kerkelijke opstand met geweld probeerden te onderdrukken. Hoewel de Nederlandse Hervormde elite de afscheiding voelde als een bedreiging voor de politieke eenheid van het land, was zij voor de (lokale) overheid vooral een openbare ordeprobleem. Bijeenkomsten van afgescheidenen werden verstoord en hun voorgangers beboet en gevangen gezet; er werd soldatenvolk bij hen ingekwartierd en het straatvolk schold hen uit of molesteerde hen. Veel tijdgenoten van koning Willem I tot de dorpsburgemeester zagen de Afscheiding als de rebellie van een stel eigenwijze jonge mannen tegen de oudere generatie en het establishment.

Vanuit het perspectief van het grote wereldgebeuren is deze lokale revolte van weinig betekenis. De impulsieve daad van een Groninger plattelandspredikant had aanvankelijk maar weinig consequenties voor de het heersende wereldbeeld, de wereldorde of zelfs maar de lokale politieke verhoudingen. Hendrik de Cock (1801-1842) was in elk geval geen Willem van Oranje of Maarten Luther. De Cock werd nadien wel de held van gereformeerd Nederland en de afscheiding van 1834 zou op den duur gevolgen hebben voor het politieke landschap. In 1879 zou de Hervormde Abraham Kuyper de eerste politieke partij oprichten. De achterban van die Antirevolutionaire Partij werd voor een flink deel gevormd door Afgescheidenen. Het verleden kent haar helden, mensen die radicaal braken met wet en traditie, om een grotere zaak te dienen. Achteraf schreven zij geschiedenis maar op het moment zelf had hun 'sprong' ook tot niets kunnen leiden. De (historische) gevolgen van hun actie waren niet te overzien. De geschiedfilosoof Eelco Runia heeft het over 'Vertigo': tussen de angst om te vallen en de moed om te springen loopt slechts een dunne lijn.² De zucht naar macht, de afwezigheid van angst, of een diepgevoelde religieuze

1 H[elenius] de Cock, *Hendrik de Cock, eerste afgescheiden predikant in Nederland, beschouwd in leven en werkzaamheid. Eene bijdrage tot recht verstand van de kerkelijke Afscheiding* (2e druk; Delfzijl 1886) 328.

Afb. 1 Soldaten in Ulrum. Getekend door Hugo Prabl. Overgenomen uit: H. Veldman, Hendrik de Cock. Afgescheiden en toch betrokken (Bedum 2004) 91.

overtuiging kunnen elementen in de persoonlijkheid zijn die radicale actie mogelijk maken. Daarnaast is de behoefte van mensen om zin te geven aan een wereld die ervaren wordt als onrechtvaardig of willekeurig een deels onderschat mechanisme dat direct betrekking heeft op het politieke proces en het ontstaan van nieuwe vormen van politiek.³ Dat mechanisme kan betrekking hebben op groepen in de samenleving, het kan ook de reactie van individuen betreffen op

² Dit essay is gebaseerd op een lezing die ik gaf voor geschiedenisstudenten van de Rijksuniversiteit Groningen in maart 2006 in het 'Vertigo'-colloquium georganiseerd door Rik Peters in het kader van het Vidi-project 'Committing History' van Eelco Runia. Ik dank hen voor hun inspiratie. Zie ook Eelco Runia, 'Geschiedenis plegen', *Krisis* (2006) 3, 62-73. Ik dank ook Gert van Klinken voor waardevolle suggesties voor dit artikel.

³ Henk te Velde, 'Ervaring en zingeving in de politiek'. Het politiek charisma in de tijd van Abraham Kuyper', *Theoretische geschiedenis* 23 (1996) 519-538.

de wijze waarop het leven zich aan hen voordoet. Hier gaat het niet om de politieke betekenis of impact van de Afscheiding maar om de beleving van Hendrik de Cock in relatie tot zijn historische daad.

De geschiedschrijving over de Afscheiding is, in de term van historici, teleologisch. Of het perspectief nu gereformeerd of marxistisch gekleurd is, de Afscheiding wordt door de kracht van het geloof of de ongelijke sociale verhoudingen als onvermijdelijk en onafwendbaar beschreven, als rechtvaardiging achteraf. Voor Hendrik de Cock zelf was de losmaking van de Hervormde Kerk na zijn schorsing geen logische stap. Het denkbeeld de kerk te verlaten bleef hem tot zijn dood toe vreemd. Scheuring en scheiding waren in zijn opvatting een grote zonde.⁴ Hendrik de Cock komt uit de bronnen naar voren als een ambitieuze, extraverte maar ook kwetsbare man. Zijn afkomst, liberale opvoeding en opleiding waren in het geheel geen voorbereiding of oefening voor zijn daad als veroorzaker van een historische kerkscheuring.⁵ Dit essay heeft daarom een biografische vraagstelling. Hoe kwam juist deze man er toe om zich af te scheiden van de Nederlandse Hervormde kerk en geschiedenis te schrijven in Ulrum? Waarom zette hij alles op het spel? Het religieuze universum van het orthodox-protestantisme en de literatuur van de Nadere Reformatie vormt een belangrijk venster op de persoonlijke strijd van Hendrik de Cock in de verwarrende periode in het najaar van 1834.

Geschiedschrijving

Het verhaal van de Afscheiding is al vaak verteld in de uitgebreide gereformeerde (herdenkings)historiografie.⁶ De afgescheidenen waren zeer ijverig in het documenteren van de eigen geschiedenis. In 1946 kwam het laatste en vierde deel van bronnenpublicatie *Archiefstukken betreffende de Afscheiding* gereed.⁷ Daarmee werd de Afscheiding de best gedocumenteerde sociale beweging van ons land. Die voorliefde voor geschiedenis was rechtstreeks door het geloof ingegeven. Gedenk de voorgaande geslachten staat er in de Bijbel. In het

4 De Cock, *Hendrik de Cock*, 80.

5 De belangrijkste bron voor het leven van Hendrik de Cock is de biografie die zijn zoon Helenius schreef. H. de Cock, *Hendrik de Cock. Eerste Afscheiden predikant in Nederland beschouwd in leven en werkzaamheid. Eene bijdrage tot recht verstand van de kerkelijke Afscheiding* (Delft 1886). Een recente (populaire) levensbeschrijving is H. Veldman, *Hendrik de Cock. Afscheiden en toch betrokken* (Bedum 2004). Er is geen wetenschappelijke, cultuurhistorische biografie van Hendrik de Cock geschreven. Het ontbreken van de studie over de man en zijn tijd is waarschijnlijk te wijten aan het feit dat de eigen kring De Cock vooral als leidsman en inspirator ziet en niet als historische figuur. Het archief De Cock bevindt zich in het gemeentearchief van Kampen. Zie J.C. Okkema, 'Archief de Cock' (Kampen 1989).

6 O.a. J. Wesseling, *De Afscheiding van 1834 in Groningerland*, 3dln. (Groningen 1973-1978); A. de Groot en P.L. Schram (red.), *Aspecten van de Afscheiding* (Franeker 1984); W. Bakker e.a. (red.), *De Afscheiding van 1834 en haar geschiedenis* (Kampen 1984); W. van der Zwaag, *Reveil en Afscheiding. Nederlandse kerkhistorie met bijzondere actualiteit* (Kampen 2006).

7 F.L. Bos (red.), *Archiefstukken betreffende de Afscheiding van 1834* (Kampen 1946).

geval van de Afscheidenen leverde dat ook wel wat historiografische problemen op. In een wereldbeeld waarin de mens geen eigen wil kent en de angst voor de hel de stemming bepaalt is het menselijk handelen moeilijk te duiden. Wat te doen met het idee van geschiedenis, als het voortschrijden van die tijd alleen begrepen kan worden vanuit de dag des oordeels wanneer God terugkeert op aarde, om de zondaars naar de hel te sturen en de uitverkorenen naar de hemel. Hoe verleidelijk het ook was, men kon onmogelijk de Afscheiding duiden als een grote, weloverwogen stap voorwaarts naar een betere wereld. Voor de afgescheidenen was dit echter geen vraagstuk. De antirevolutionaire hoofdredacteur van het *Friesch Dagblad* Hendrik Algra gaf zijn populaire boek over het gereformeerde réveil de alles verklarende titel *Het wonder van de negentiende eeuw*. Algra laat er geen twijfel over bestaan, al op de eerste bladzijde verheft hij de afscheiding van 1834 tot het wonder van de negentiende eeuw. Hendrik de Cocks acte van afscheiding was een voorbeeld van subliem historisch handelen dat elk menselijk begrip te boven ging.⁸ Die duiding ontsloeg Hendrik Algra van de plicht om de Afscheiding meer systematisch, sociologisch en analytisch te duiden en gaf alle ruimte voor de anekdote, de historiografische peiler van een geschiedopvatting die geen vooruitgang kent.

Een heel andere visie op de Afscheiding, die opgang vond onder sociale wetenschappers, was dat het een maatschappelijke protestbeweging was die uiting gaf aan een sociaal conflict. Lambert Mulder had met zijn proefschrift *Revolte der Fijnen* (1973) de goddeloze moed gehad om het antirevolutionaire ijkpunt als revolutie op te voeren. De eerste die daarover schreef was de socialiste en dichteres Henriette Roland Holst in haar studie *Kapitaal en arbeid in Nederland* (1902). Voor haar was de Afscheiding niets minder dan een klassenstrijd waarin jonge plattelandsdominees leiding gaven aan het verzet van het eenvoudige volk tegen het aristocratische establishment. De jonge voormannen waren ambitieus en niet verstoken van de zucht naar macht, het volk was onwetend en ontvanke-lijk, bepaald door gevoelens van discriminatie en marginalisering en economische deprivatie. Dat beeld wordt overgenomen door Mulder.⁹ Hij noemt een aantal externe factoren die afscheiding mogelijk maakten en bepalend waren voor de ommekeer in protestants Nederland. Het buitenlandse voorbeeld van Zwitserse groepen die uit de staatskerk stappen maakt de daad denkbaar en realistisch. Mulder laat ook zien dat het succes van de navolging van de Afscheiding veel te maken had met de grote sociaaleconomische ongelijkheid op het platteland. Daarin speelt de versterking van de sociale en economische machtspositie van Groninger herenboeren een sterke rol. Arbeiders werden uitgebuit.

8 H. Algra, *Het wonder van de negentiende eeuw* (Franeker 1966). Het wonder is per definitie onverklaarbaar. Die eigenschap deelt het met de notie van het sublieme en subliem handelen als onbewust dramatisch handelen. In wezen hebben negentiende romantische ideeën over het sublieme altijd iets religieus, het idee van vertigo of vallen, verwijst rechtstreeks naar de zondeval in het paradijs. Of nu de hand van God of ongekende historische krachten het menselijk handelen bepalen doet er in wezen niet zoveel toe.

9 L.H. Mulder, *Revolte der fijnen. Een studie omtrent de afscheiding van 1834 als sociaal conflict en sociale beweging met een bronnenonderzoek in een achttal Friese dorpsgebieden* (Groningen 1973) 147-176.

De Afscheiding wordt door Mulder verklaard vanuit de conflicttheorie. Mulder betoogt dat grote wendingen in de geschiedenis altijd voortkomen uit (groeps)conflicten. Het conflict is echter terug te voeren op het persoonlijke leiderschap en optreden van Hendrik de Cock. De Cock kwam door zijn beschuldigingen aan het adres van collega's en zijn bemoeienissen met gelovigen buiten zijn eigen gemeente rechtstreeks in conflict met de kerkelijke autoriteiten. Het conflict escaleerde, De Cock radicaliseerde en het aantal tegenstanders werd groter. De hele situatie ging een eigen leven leiden en groeide uit tot een proces waarin geen weg meer terug was. De Cock volhardde in zijn stellingname wat zijn aanhang vergrootte maar ook de autoriteiten dwong tot steeds strengere maatregelen. Men kan dus zeggen dat door het ontstane conflict met het kerkelijke bestuur en het feit dat dit conflict systematisch tot aan de vorst toe werd uitgespeeld een afscheiding onafwendbaar was.

Maar deze vrome mensen kwamen niet gemakkelijk in opstand tegen het kerkelijk en politiek gezag dat zij als door God gegeven beschouwden. De akte van afscheiding werd getekend door mensen die leefden in het besef van hemel en hel. Ze gingen gebukt onder hun zonden en voelden een diep verlangen naar verlossing. De kerkhistoricus Schutte betoogt dat het succes van de Afscheiding onbegrepen blijft als men de eigen leefwereld van de volgelingen van De Cock buiten beschouwing laat. Hij benadrukt in *Het Calvinistisch Nederland* dat orthodoxie, begrepen als specifieke mentaliteit, bepalend was voor het succes van de Afscheiding van 1834. Die mentaliteit kwam tot uitdrukking in de vele (geschreven) uitingen van vroomheid die de enige toegang vormen voor historici tot de leefwereld van de afgescheidenen.¹⁰ Afgescheidenen waren ernstige en principiële mensen die werden gedreven door hun godsdienstige overtuiging met een nadruk op het inwendige leven en een neiging tot een wereldmijdend, teruggetrokken bestaan dat sterk gericht was op de eigen groep. De dagelijkse bezigheden kregen betekenis door Bijbelteksten. Daar wisten veel predikanten ook handig gebruik van te maken. Zo verwees de afgescheiden predikant H.J. Budding naar de oudtestamentische wetsvoorschriften in het bijbelboek Deuteronomium (22:9-12) 'Van verscheydene vermenginge dagelijcker dingen' om een arbeider te leren zijn groenten en aardappelen niet door elkaar te prakken.¹¹ De afgescheidenen hadden zich als het ware losgemaakt van de wereld om hen heen. Vanuit 'innerlijke emigratie' was de stap tot fysieke emigratie maar klein. Ds. Scholte zou in de jaren veertig van de negentiende eeuw met honderden volgelingen emigreren naar de Nieuwe Wereld.¹²

De innerlijke emigratie waar Schutte het over heeft was een voorwaarde om een nieuwe 'wereld' gestalte te geven in radicale actie. Maar die onthechting van de menselijke relaties kan ook ontstaan door een plotselinge dramatische gebeurtenis. Voor Hendrik de Cock was het veroorzaken van een kerkscheuring geen evidente oplossing voor zijn geloofsproblematiek. De Cock vond

10 G.J. Schutte, *Het Calvinistisch Nederland. Mythe en werkelijkheid* (Hilversum 2000) 115-116.

11 Geciteerd in Schutte, *Calvinistisch Nederland*, 119.

12 Ibidem.

aanvankelijk, net als zijn grote voorbeeld Luther, dat de Hervormde Kerk van binnenuit hersteld moest worden.

Zoon van een Groninger herenboer

In de negentiende eeuw ondergingen kerk, staat en maatschappij een centralisatieproces, dat de positie van de maatschappelijke elite versterkte en overige standen van invloed en gevoelens van eigenwaarde beroofde. Dat proces werd van staatswege geïnstitutionaliseerd door het Algemeen Reglement van 1816 dat de traditionele zelfstandigheid van de plaatselijke gemeente verving door een hiërarchische bestuursstructuur. Willem I organiseerde de Hervormde kerk alsof het een ministerie van godsdienst was. In de tijd voor massale ontkerkelijkheid was iedereen al dan niet actief lid van de protestantse kerk. Terwijl de elite zich in toenemende mate bediende van een verlichte, liberale geloofsopvatting trokken ‘gewone’ mensen zich terug en hielden vast aan theologische orthodoxie. In Nederland was er sinds de godsdiensttwisten van de zeventiende eeuw altijd een orthodoxe onderstroom geweest binnen de Hervormde Kerk die sterk beïnvloed werd door de geschriften van de predikanten van de Nadere Reformatie. De orthodoxe prediking draaide om het woord genade. De mensen waren zondig en daar was niet veel aan te doen, maar ze werden verlost door Gods grote genade. Dat te horen, daarin voelden mensen verlichting en niet in een preek waarin het geloof, gerelativeerd door wetenschappelijk inzicht, verworden was tot een verhaal over hoop en liefde. Levens waren vaak zwaar getekend door tegenslag en verdriet. De jaren dertig van de negentiende eeuw werden geteisterd door economische crisis, oproer van hongerige arbeiders, watersnood en de politieke onrust van de Belgische opstand. De orthodoxen spraken van een ‘gesel Gods’.¹³

Maar daar waren opeens Hendrik de Cock en zijn vrienden, onder wie dominee Hendrik Peter Scholte. Zij stonden op om Nederland te redden door afscheiding en radicale wederkeer tot de oude gereformeerde geloofsleer. De Cock moet zich het lot van zijn diepgelovige, eenvoudige gemeenteleden hebben aangetrokken. Het leiderschap van De Cock van de orthodoxe vromen is vanuit de achtergrond van De Cock en zijn vrouw echter vrij onbegrijpelijk. Hendrik was zeker niet altijd zo innig vroom geweest. Hij werd geboren in Veendam in 1801 als zoon van een Groninger herenboer en werd vrijzinnig opgevoed. Zijn vader was ook burgemeester van Wildervank. In Wildervank leerde hij zijn vrouw Frouwe Venema kennen. Haar vader was eveneens een welgestelde landbouwer. Hendrik ging naar Groningen om naar de Latijnse school te gaan. Frouwe ging naar de Franse kostschool waar naast Frans, ook muziek en dans werden onderwezen.¹⁴ Beiden behoorden tot de Groninger eli-

13 Schutte geeft een mooi (historiografisch) overzicht in *Calvinistisch Nederland*, 105-124.

14 Jaap van Gelderen, *Frouwe Venema. Een verstandige vrouw* (Kampen 2001) 6.

te. Aan het einde van de achttiende eeuw onderscheidden de rijke Groninger herenboeren zich door een hoogburgerlijke cultuur die niet alleen tot uiting kwam in de architectuur van de voornamelijk herenhuisen die voor de boerderij werden gebouwd maar ook door ontvankelijkheid voor de wetenschappelijke inzichten van de Verlichting.¹⁵

Een spectaculaire stijging van de landbouwprijzen zorgde aan het einde van de achttiende eeuw voor ongekende welvaart op het Groninger platteland. De rijk geworden boeren werkten niet langer zelf mee in hun bedrijf. Daardoor werd de afstand tussen hen en hun arbeiders groter. De boeren ontwikkelden zich tot een nieuwe plattelandselite door hun rol in de lokale besturen en het lidmaatschap van genootschappen. Vooral de vele departementen van het Nut werden als motor van de Verlichting beschouwd. Die genootschappen werden geleid door predikanten die de boeren de gelegenheid gaven hun kennis te vermeerderen en hun spreekvaardigheid te oefenen. In de Franse tijd wierpen deze dominees zich op als volksoepvoeder om zo hun Verlichte idealen aan de man te brengen.¹⁶ De jonge, vooraanstaande boer Marten Douwes Teenstra uit Ulrum had een natuurwetenschappelijke interesse en maakte in 1821 samen met een groepje Groninger boeren een uitstapje naar het planetarium van Eise Eisinga in Friesland.¹⁷ Die vrijzinnigheid en belangstelling voor wetenschap werd versterkt door de banden met de hoogleraren van de universiteit en zou een blijvend kenmerk zijn van de Groninger herenboeren in de negentiende eeuw. Na 1848 zou zich dat vertalen in een politieke voorkeur voor het liberalisme.

Hendrik ging in Groningen theologie studeren in de lijn van zijn familie, die bestond uit juristen, medici en predikanten. Volgens zijn zoon en biograaf, Helenius de Cock, gingen zijn medestudenten graag met hem om 'wegens zijn gezond verstand en zijn rondborstig en open karakter'.¹⁸ Vanuit zijn eigen achtergrond had hij geen enkele voeling of ervaring met de leefwereld van orthodoxe protestanten. Hij zou pas in Ulrum voor het eerst Calvijns *Instituut* lezen. Later zou de vader aan de zoon vertellen dat zijn studie tot een innerlijke crisis leidde omdat de verschillende hoogleraren elkaar tegenspraken over de waarheid van het geloof. Hendrik was gul en kon hartelijk lachen, zijn vromes schapen ergerden zich daar later wel aan. Frouwe was veel ernstiger en afstandelijker.

Na de studie vestigde het jonge echtpaar zich in het piepkleine dorp Eppenhuisen. Het leven in de pastorie viel hen aanvankelijk zwaar na de plezierige studietijd in de stad. Hun oudste zoon Helenius werd er in 1824 geboren. Maar het jonge gezin werd ook geteisterd door koortsen en waarschijnlijk heeft Frouwe in die tijd een miskraam gehad. Na een beroep in Noordlaren besloot Hendrik er een tijdje tussenuit te gaan. In 1828 bezocht hij met een studievriend Holland, Brabant, en Limburg terwijl Frouwe in verwachting was. Hij

15 IJnte Botke, *Boer en heer. 'De Groninger boer' 1760-1960* (Assen 2002).

16 Ibidem, 93-95.

17 Ibidem, 253.

18 De Cock, *Hendrik de Cock*, 13.

bericht over zijn avonturen in brieven naar huis. In de verslaggeving van zijn 'time-out' weerklinkt in alle opzichten het milieu waarin hij werd opgevoed. G. Keizer noteert geschokt in zijn boek over de Afscheiding: 'Hij bezoekt baden, roomsche kathedralen, de schouwburg; zit met een groot gezelschap aan diners ... doch over het Koninkrijk Gods geen woord'.¹⁹

Frouwe Venema, die zeer gelovig was, moedigde hem aan om te preken in ernstige maar eenvoudige en duidelijke taal vanwege de onkunde en 'onvatbaarheid' van velen. Zij was een sterke persoonlijkheid en er is geen twijfel over mogelijk dat zij zeer bepalend was voor het pad dat het echtpaar ging bewandelen. Haar zoon Helenius beschreef zijn moeder als een geleerde vrouw die goed onderwijs had genoten, begiftigd was met een gezond verstand, een helder en juist oordeel en een trouw geheugen.²⁰ Geleidelijk aan werd haar man steeds orthodoxer in zijn preken. In 1829 werd Hendrik de Cock predikant te Ulrum. Hij volgde niemand minder op dan professor Hofstede de Groot, de grote man van de verlichte Groninger richting binnen de Hervormde kerk. Daar, te Ulrum, ontdekte hij de bevindelijke geloofsbeleving, het orthodoxe protestantisme. Volgens eigen zeggen werd hij onderwezen door een bejaarde man die hem vertelde over de onmacht van mensen en hun doemwaardige toestand voor God. Dat was voor hem een 'geheel onbekende en vreemde taal'.²¹ Ouderling Beukema gaf hem de stichtelijke literatuur uit de Nadere Reformatie te lezen. Uit de verslagen van schoolmeesters uit die tijd bleek dat veel inwoners van dorpen in Groningen nauwelijks lazen en als ze al lazen dan waren het vooral schrijvers zoals Smijtegeld en Bunyan. Het waren mensen aan wie de avondjes van het Nut niet besteed waren. Ze wilden geen kennis nemen van de natuur of de staat en waren tegen bliksemafleiders en inenting van hun vee en hun kinderen.²² Maar De Cock zocht graag aansluiting bij zijn gemeente en hij wilde het ook zijn vrouw naar de zin maken. Volgens Helenius 'brandde ook haar hart van ijver voor de zaak waarvoor vader streed, en zelfs voor dat hij nog de pen had opgevat, had de verloochening van de Godheid van Christus en zoovele andere waarheden der Gereformeerde kerk haar meermalen den wensch doen uiten, dat er iemand tot verdediging van de waarheid mocht opstaan'.²³

Voortaan preekte Hendrik over zondaars en vooral over de verlossende genade van God. Dat bleef niet onopgemerkt. Van heinde en verre kwamen mensen om hem te horen.²⁴ Hendrik de Cock liet het niet daarbij. De vonk van 'het ware geloof' deed in hem een heilig vuur ontbranden. In zijn enthousiasme

19 G. Keizer, *De Afscheiding van 1834* (Kampen 1934) 162. Zie ook Jaap van Gelderen, 'Het leven van Frouwe Venema (1803-1889), vrouw van Hendrik de Cock', in: G. van Halsema, Jos Hermans en F.R.J. Knetsch (red.), *Geloven in Groningen. Capita Selecta uit de geloofsgeschiedenis van een stad* (Kampen 1990). Volgens van Gelderen vergat Keizer nog een bezoek aan het casino en dergelijke frivoliteiten te vermelden. Wellicht deden deze zonden de geestelijk leider te veel op zijn voetstuk wankelen.

20 Van Gelderen, 'Frouwe Venema', 196.

21 H. de Cock, *Hendrik de Cock*, 19.

22 Botke, *Boer en heer*, 302.

23 Ibidem, 205.

24 H. de Cock, *Hendrik de Cock*, 35.

sleepte hij andere gemeenteleden die in religieus opzicht enigszins waren ingedommeld mee. Volgens De Cock was het een tijd waarin de wijzen en de dwazen beide sliepen.²⁵ Hij begon een brochurestrijd waarin hij zich rechtstreeks uitliet tegen twee collega-predikanten die volgens hem een verlichte dwaalleer predikten. Wolven waren het die de schaapskooi van Christus bedreigden. Ook ging hij ertoe over de kinderen van gelovigen die niet tot zijn gemeente behoorden te dopen. De Cock werd geschorst door de Synode, mocht niet preken en werd een aantal maanden later zelfs uit zijn ambt ontslagen. Zijn gemeenteleden moesten het doen zonder de vertroosting die hun geliefde voorganger bood. De vraag dringt zich op wat De Cock bezielde. Men kan zich niet helemaal aan de indruk onttrekken dat hij omhoog getild werd door zijn succes en geleidelijk aan ook in zichzelf ging geloven. Dit tot grote zorg en verbijstering van zijn voorganger in Ulrum professor Hofstede de Groot die op 14 oktober 1832 schreef: 'De Cock, de Cock! hoe diep, diep zijt gij gevallen, en hoe donker is mij Gods raad, dat zulk eene leer aan de gemeente, die eens de mijne was nu wordt verkondigd!'²⁶

Op 19 december 1833 werd De Cock door het Classicaal bestuur geschorst wegens het beledigen van ambtgenoten. De Cock protesteerde heftig tegen het onrecht hem aangedaan. Hij verzocht om een hoorzitting en wenste dat het besluit persoonlijk door de koning werd bekrachtigd. Hij tekende ook protest aan bij het provinciaal kerkbestuur en stelde daar dat hij handelde uit liefde voor de waarheid: 'Verdrukking betekent gewetensdwang en ellende voor land en volk'. Hij schreef ook een verzoekschrift aan de Gouverneur en de Gedeputeerde Staten van Groningen. Hierin beriep hij zich op de vrijheid van pers en het uitdragen van Gods woord: 'Roept uit den keel en houdt niet in; zegt het den regtvaardige, dat het hem wel zal gaan, en den goddelooze, dat het hem kwalijk zal gaan'. Met een goed gevoel voor dramatiek beweerde De Cock dat de provinciale classis zich gedroeg als de Spaanse Inquisitie:

Indien ik daarom kan aangevallen worden, o, oordeelt dan zelve mijne heeren: dan sta ik dagelijks in gevaar door den Paus van Rome en de Inquisitiemeesters opgeëischt en ter dood veroordeeld te worden, omdat ik hem even als de Hervormers en onze vaders, op grond van Gods Woord, den Antichrist en de hoer van Rome genoemd heb.²⁷

Het spel werd van meet af hoog gespeeld, zouden wij zeggen. Maar voor De Cock (en zijn geloofsgenoten) was de metafoor van 'vervolging' de werkelijkheid, deels ingegeven door hun religieus universum maar ook bevestigd door de reacties van kerkelijke en provinciale overheden.

Met ingang van 1 april 1834 werd ook het tractement van Hendrik de Cock door het provinciale kerkbestuur ingehouden en werd hij voor twee jaar ge-

²⁵ Ibidem, 36.

²⁶ Ibidem, 37.

²⁷ Ibidem, 117.

schorst. Weer protesteerde De Cock door vlammende brieven te schrijven aan het provinciale kerkbestuur van Groningen. De Cock was ambitieus en hij groeide in zijn rol. Hij beriep zich op zijn plicht als Christen om naar het ware geloof te handelen naar het voorbeeld van niemand minder dan Luther en Calvijn:

Wie veroorzaakte de verwarring? Wie verstoorde de goede orde? Calvijn en Luther die Gods Woord hoorden, of de Paus die hetzelfde hardnekkiglijk tegenstond?²⁸

Voor De Cock waren Calvijn en Luther grote voorbeelden. In hun lijden school het ware geloof. In dit licht won zijn eigen lot aan heroïsche, religieuze en historische betekenis.

Familiedrama

In het najaar van 1834 werden de omstandigheden waaronder Hendrik de Cock trachtte gehoor te geven aan zijn roeping steeds dramatischer. Hij werd op een hoorzitting van het provinciale kerkbestuur vernederd en men snoerde hem de mond met de woorden 'geen pourparlers'. Dat was echter niet de spreekwoordelijke druppel ... Toen Hendrik de Cock op 2 oktober naar Groningen ging om zich te verantwoorden voor het provinciale kerkbestuur was zijn oudste dochttertje zeer ernstig ziek. Drie dagen later, op vijf oktober, stierf zij. Ze was drie en half jaar.

In vroegere tijden was de zuigelingen- en kindersterfte veel hoger dan nu. Gedurende de gehele negentiende eeuw bleef de kindersterfte erg hoog; kinderen stierven vaak in hun eerste levensjaren door ziektes zoals dysenterie of tuberculose. De voornaamste doodsoorzaak voor baby's waren darminfecties door verkeerde voeding of geïnfecteerde melk. Tot 1880 overleed een op de vijf pasgeborenen voor het eerste jaar. Van de overgebleven kinderen werd nog eens een kwart niet ouder dan zes jaar.²⁹ Epidemieën zoals pokken en cholera eisten vele jonge levens. Sommige historici concludeerden dat de alomtegenwoordigheid van de dood ertoe leidde dat ouders zich minder emotioneel hechtten aan hun kinderen. Maar de aanname dat het leed van mensen in vroegere tijden minder was, draagt het risico in zich dat men het verdriet over hun verloren kind trivialisert. Het is gemakkelijk om uit de hoge kindersterfte een zekere onverschilligheid of gebrek aan ouderliefde af te leiden. Maar er zijn te veel bewijzen van het tegendeel in de schilderkunst, literatuur of in brieven. Weliswaar ging het vooral om de uitingen van de elite maar dat hoeft niet iets af te doen aan de representativiteit van de gevoelens die verwoord of verbeeld werden, zoals door Vondel in het gedicht *Uitvaart van mijn dochterken* (1633).³⁰ Hoe

²⁸ Ibidem, 175.

²⁹ Dirk Damsma, *Familieband. Geschiedenis van het gezin in Nederland* (Utrecht 1999) 115.

³⁰ Ibidem, 97.

diep het verdriet over hun verloren kind precies ingreep in de levens van mensen in de negentiende eeuw is moeilijk na te gaan. Rouwadvertenties zijn een goede bron om een indruk te krijgen van het emotionele regime van een tijd en de gevoelens van het 'volk'.³¹ Op vrijdag 26 september plaatste E.R. Fokkens, zadelmaker op de Nieuwe Weg in Groningen het volgende bericht in de *Groninger Courant*:

Heden overleed na eene ongesteldheid van eenige dagen ook ons jongste dochtertje Reina. Slechts vier jaar mogten wij ons als bezitters van haar noemen. Dat wij bitter bedroefd zijn, kan ieder ouder hart ligt beseffen, te meer daar wij in veertien dagen twee onzer lievelingen ten grave moesten zien dalen. Doch wij wenschen in Gods doen te berusten.³²

Deze verliezen tekenden het gemoed van mensen in wier leven de dood altijd veel dichterbij was dan nu. Religie verzachtte niet noodzakelijkerwijs het verdriet maar gaf het volstrekt zinloze sterven van een driejarig kind enige zin als teken van God of als kruis dat moedig moest worden gedragen. Beroemde hervormers in de negentiende eeuw, zoals de Britse belangenbehartigster van prostituees Josephine Butler, die haar twaalfjarige dochter verloor door een val van de trap, ontleenden aan het verlies van een kind en de confrontatie met dood de kracht of de zingeving om sociaal werk te gaan doen. Zij vonden (tijdelijke) verlichting in de religieus geïnspireerde barmhartigheid.³³

Religie kon ook de bron zijn van veel zorg. Dat Jantje stierf, kon een teken van God zijn, een straf wellicht voor De Cocks afvalligheid of juist voor zijn halfslachtigheid. En kwam Jantje wel in de hemel? Werd de zonde der vaderen niet verhaald op de kinderen tot in het derde en vierde geslacht? De Cock achtte het daarom nodig een rouwadvertentie te plaatsen.³⁴ Hij en zijn vrouw spraken de hoop uit dat zij Jantje terug zouden zien in de hemel:

Het behaagde heden avond den vrijmachten, eenigen en drieenigen God, na eene ziekte van drie weken, ons oudste dochttertje, Jantje, ruim 3,5 jaar, door den dood van ons af te eischen. Berustende in en vertrouwende op de verbondsbeloften, Gen. XVII: 7, Hand.II:39, en op Gods Woord, Marc. X: 14 en I Corinth VII: 14, hopen wij eenmaal haar daar weder te vinden, waar geen rouw of gekrijt meer zal zijn.³⁵

31 Herman Franke, *De dood in het leven van alledag. Twee eeuwen rouwadvertenties en openbare strafvotrekkingen in Nederland* ('s-Gravenhage 1985).

32 *Groninger Courant*, 26 september 1834.

33 Hanneke Hoekstra, *Het hart van de natie. Morele verontwaardiging en politieke verandering in Nederland 1870-1919* (Amsterdam 2005) 95-108.

34 Volgens zoon Helenius de Cock werd deze advertentie geplaatst in de *Groninger Courant*. Deze krant verscheen twee keer in de week op dinsdag en vrijdag. Het overlijdensbericht van het dochttertje van de Cock en zijn vrouw treft men echter niet aan in de geboorte-, huwelijks- en overlijdensberichten in deze krant in de maand oktober 1834. Wellicht verscheen de advertentie in een andere krant.

35 De Cock, *Hendrik de Cock*, 290. Genesis 17:7: En ik zal Mijn verbond oprichten tussen Mij en tussen u, en tussen uw zaad na u in hun geslachten tot een eeuw verbond om u te zijn tot een God, en uw zaad na u. Handelingen 2:39: Want u komt de belofte toe, en uw kinderen en allen die daar verre zijn, zovelen als er de Heere, onze God, toe roepen zal. Markus 10:14: Maar Jezus dat ziende, nam het

Jantje was immers na de bekering van De Cock geboren. Maar hoe omstreden en of betwijfeld waren die verbondsbeloften dat ze met meerdere bijbelverwijzingen gestaafd moesten worden? Vast stond dat de genadestaat van de ouders een positieve invloed kon hebben op de toegang tot de hemel van hun kind. Voor Hendrik de Cock was het belangrijk dat orthodoxe gelovigen dit overlijden niet zou zien als de straf van God voor zijn verzet en afvalligheid. De advertentie werd veel besproken en kreeg politieke betekenis. De tranen over het gestorven kind werden vermengd met de tranen over de droevige toestand waarin zij de kerk gezonken zagen.³⁶ Foutieve afschriften circuleerden. Een bewerkte tekst luidde: ‘ons oudste dochter Jannetje oud 3,5 jaar, *en dus na mijn wedergeboorte geboren en derhalve niet verdoemd*’ etc.³⁷ Jantje werd vrijdag 10 oktober begraven aan de voet van de kerkmuur, onder de preekstoel, die aan De Cock al maanden verboden was.³⁸

Op donderdag 9 oktober was de geestverwant van De Cock, de predikant Hendrik Peter Scholte uit Doeveren, gearriveerd in Ulrum, terwijl Jantje nog boven de aarde stond. Wellicht had hij de overlidensadvertentie gelezen. Scholte moet de situatie haarfijn gevoeld hebben en greep zijn kans.³⁹ Hij werd uit de stad Groningen met paard en wagen opgehaald door ouderling Beukema uit Houwerzijl die De Cock had ingewijd in de literatuur van de Nadere Reformatie.⁴⁰ Die reis gaf gelegenheid om de situatie even samen door te nemen. Hij trof een ontredderd echtpaar aan.

Scholte was een aanhanger van de vrije-kerkgedachte. In juni 1834 schreef hij de gemeente in Ulrum een troostbrief omdat hun voorganger Hendrik de Cock twee jaar geschorst was. Daarin steunde hij hun in hun strijd tegen ‘Priesterheerschappij en consciëntiedwang’. In de geest van Maarten Luther, die het priesterschap aller gelovigen predikte, prees Scholte artikel 28 van de Nederlandse Geloofsbelijdenis, ‘het ampt aller geloovigen’ als de weg van de ware kerk. Ook in een brief aan Hendrik de Cock eerder die maand, schreef hij dat het de roeping van de gemeente was het Woord van God te volgen (en niet de voorschriften van het Hervormd kerkbestuur) net als in de dagen van de Hervorming.⁴¹

zeer kwalijk en zeide tot hen: Laat de kinderens tot Mij komen en verhindert ze niet: want dezulken is het Koninkrijk Gods. I Korinthe 7:11: Want de ongelovige man is geheiligd door de vrouw, en de ongelovige vrouw is geheiligd door de man, want anders waren uw kinderen onrein, maar nu zijn ze heilig. (Statenvertaling 1619).

³⁶ Keizer, *De afscheiding van 1834*, 530.

³⁷ De Cock, *Hendrik de Cock*, 290-291.

³⁸ Van Gelderen, ‘Frouwe Venema’, 199.

³⁹ Helenius de Cock suggereert dat het bezoek van Scholte toeval is door met de overlidensdatum van Jantje te sjoemelen en te suggereren dat zijn zusje 8 oktober overleed in plaats van 5 oktober. Blijkbaar wilde de zoon de rol van Scholte in de Afscheiding relativeren.

⁴⁰ Hendrik Peter Scholte voerde een correspondentie met De Cock. Ook hij staat onder grote druk van de Hervormde autoriteiten omdat de kerkenraad van Doeveren besloten had geen Evangelische Gezangen meer te zingen in de dienst. Men dreigde Scholte te schorsen. Scholte was afkomstig uit Amsterdam en had een Duits-Lutherse achtergrond. Hij studeerde theologie in Leiden en komt door de Amsterdamse bijbellezingen van Da Costa in aanraking met het Réveil.

⁴¹ Zie ook, Veldman, *Hendrik de Cock*, 81-82.

Het bezoek van Scholte in die tragische week in oktober 1834 verscherpte de emotionele beladenheid van het lot van De Cock en zijn trouwe volgelingen. Op zondag 12 oktober wilde de predikant ds. N. Smith de honneurs waar nemen op de preekstoel van Ulrum. De kerk was stampvol. Dominee Scholte vroeg hem echter of hij mocht voorgaan in de ochtenddienst. De predikant uit Leens weigerde. Na de dienst vroeg Scholte hem of hij dan de middagdienst mocht leiden. De predikant weigerde wederom. Mevrouw de Cock riep emotioneel tot drie keer toe 'Hier is het tijd, hier moet het gebeuren!'. Na alle commotie werd al snel duidelijk dat de middagdienst niet in de kerk kon worden gehouden. De liberale kerkvoogd A.J. Sleuver had de deur op slot gedaan. Die zondagmiddag hield de gemeente van Ulrum een dienst onder de blote hemel in het grasland van de pastorie net als vroeger bij de hagenpreken ten tijde van de Hervorming. H.P. Scholte preekte staande op een boerenkar, over Hebreëen 10: 19-22. De Cock hield nog een korte toespraak.⁴²

Terwijl de ouderlingen van Ulrum al eerder waren geïnspireerd door de gedachte van een vrije kerk waarin het Woord van God en de 'aloude geloofspapieren' weer leidraad waren, aarzelde De Cock. Door de dramatiek van gebeurtenissen van die week in oktober 1834 leek het er echter op dat er voor hem geen andere weg meer was. De apocalyptische verwarring van zijn vrouw moet daaraan hebben bijgedragen. Volgens zijn zoon Helenius wilde zijn vader zich aanvankelijk nog tot de koning en de synodale commissie wenden maar vond 'weldra in alles wat er in de laatste dagen gebeurd was de aanwijzing dat de tijd tot verwerping van het kerkbestuur was gekomen'.⁴³ Op maandag 13 oktober werkte De Cock de hele dag aan het opstellen van de *Acte van Afscheiding en Wederkeering*. Op maandagavond stemden alle ambtsdragers in met deze akte. De kerkenraad van Ulrum ondertekende het document. Op de akte treft men de handtekening van De Cock echter niet aan, wel die van zijn vrouw. De ouderlingen en diakenen erkenden door ondertekening van dit document dat De Cock hun wettige voorganger was. Men leefde in veronderstelling dat nu de rust in Ulrum wel teruggekeerd zou zijn en dat hun dominee de zondag daarop zijn preekstoel weer kon bestijgen. Maar niets was minder waar. De liberale kerkvoogden wilden de sleutel niet afgeven en op zondag 19 oktober werd de invalpredikant onder begeleiding van veldwachters door een menigte van mensen naar de kerk geleid. Het werd al snel duidelijk dat deze dominee niet welkom was. De Cock stond al klaar bij zijn preekstoel maar het werd hem door de veldwachter onmogelijk gemaakt die te beklimmen. Hij begon daarop de *Acte van Afscheiding* voor te lezen en preekte daarna vanuit de kerkbank uit het bijbelboek Efeziërs. Deze grove daad van ordeverstoring leidde uiteindelijk tot het besluit van Gouverneur Rengers om militairen in te zetten.

Hendrik de Cock werd op 28 november door het gerechtshof in de Oude Boteringestraat in Groningen veroordeeld tot honderdvijftig gulden boete en

⁴² Ibidem, 82.

⁴³ De Cock, *Hendrik de Cock*, 298.

drie maanden gevangenisstraf. Dit was een bevestiging van een eerder vonnis van de rechtbank van Appingedam, dat werd uitgesproken op 31 oktober 1834, Luthers Hervormingsdag. Het toeval van deze datum versterkte de identificatie van Hendrik de Cock met Maarten Luther als wellicht de rechtvaardiging achteraf van een besluit genomen op een moment van acute verwarring en crisis. Het woord volgde op de daad. Volgens zijn zoon Helenius was het niet voor niets dat zijn veroordeling werd uitgesproken op juist deze dag: 'Opmerkelijk is het, dat deze terechtstelling op den gedenkdag van de Hervorming der zestiende eeuw plaats vond, te opmerkelijker, omdat toen het beginsel der Hervorming in een land, door de Hervorming groot geworden, opnieuw voor de rechtbank moest worden verdedigd.' Dat de officier van justitie, P.G. Sevenstern rooms-katholiek was, versterkte alleen maar het gevoel van De Cock dat de geschiedenis zich herhaalde met zichzelf in de hoofdrol. De Cock noemde hem tijdens de zitting 'een trouwe zoon van Rome, met denzelfden geest beziel als weleer Filips van Spanje en den Hertog van Alva, en gelijk zij, dorstte naar het bloed der heiligen'.⁴⁴

Een Wartburg in de Zoutstraat

Iets van de gemoedstoestand van het echtpaar De Cock na het verlies van hun dochtertje en de dramatische wending in hun leven komt naar voren in de brieven aan zijn vrouw en het dagboekje dat De Cock bijhield tijdens zijn verblijf in het Huis van Bewaring in de Zoutstraat in Groningen. In zijn bevindelijke gevoelswereld betekende het diepste menselijke lijden, in navolging van Christus, de grootste verheerlijking van God. In de lange brief aan zijn vrouw waarin hij verslag doet van zijn veroordeling en hij haar vraagt om wat kleding en boeken schrijft hij: 'Geliefde Huisvrouw in den Heere Jezus Christus, met en in mij geroepen om te lijden om Zijns naams en zaaks wil'. De Cock verheugde zich naar eigen zeggen in het feit dat hij waardig geacht werd 'om een van de eersten om Christus wil schade en smaadheid te dragen'. Om zichzelf te sterken in die rol vroeg hij aan zijn vrouwe om naast zijn blauwe slaapmuts, het Griekse Nieuwe Testament, de Staten-Bijbel, een martelaarsboek en Gutrie [sic] en de kleine Kalvijn. Zijn spirituele worsteling in de gevangenis hield hij nauwkeurig bij in een dagboekje dat bewaard is gebleven.⁴⁵ Dat ene boekje van 'Gutrie' dat zijn vrouw hem moet brengen was een leidraad voor de vormgeving en verwoording van zijn innerlijke strijd. De Cock bedoelde het vertaalde boek *Des christen groot interest* (1668 en 1672) van de Schotse puritein William Guthrie (1620-1665). Dat boek was vertaald door de grote vertegenwoordiger van de Nadere Reformatie in Nederland, Jacobus Koelman. In Ulrum was De

⁴⁴ Ibidem, 100.

⁴⁵ Hendrik de Cock, 'Mijne ervaringen en bejegeningen en ontmoetingen in de gevangenis'. Dit dagboekje is voor het eerst gepubliceerd en uitstekend geannoteerd in Veldman, *Hendrik de Cock*, 215-271.

Cock in de ban geraakt van de zogenaamde oude schrijvers die hij aantrof in de bibliotheek van een zijn ouderlingen J.J. Beukema.⁴⁶ Koelman was een predikant uit Sluis in Zeeuws-Vlaanderen die inspiratie putte uit de geschriften en biografieën van Engelse puriteinen om de Reformatie te reformeren. De geschriften van Schotse ‘Covenanters’ zijn goed vertegenwoordigd in de vertalingen van Koelman. Zij hadden die zich verenigd om de Reformatie in Schotland te behouden nadat de Schotse koning James VI in de zeventiende eeuw de Anglicaanse kerk wilde vestigen.

Het boekje van Schotse presbyteriaan Guthrie, een van de ‘physicians of the soul’, was eeuwenlang een enorm succes in bevindelijk Nederland en beleefde vele herdrukken. In dit boekje kwam de kernvraag die het geestelijke leven van de orthodox-protestantse gelovige bepaalde, hoe kan ik weten dat ik een kind van God ben?, op heldere wijze aan de orde.⁴⁷ Guthrie gaf in wezen een handleiding of methode voor de vrome om uit te vinden of hij werkelijk in de staat van genade verkeerde. Mensen die in de genadestaat verkeren beschikten over geloof en bekering. Beide waren volgens Guthrie kenbaar door bepaalde tekenen, die door zelfonderzoek en door de redenering aan de hand van Bijbelteksten, het zogenaamde ‘redekavelen’, vastgesteld konden worden. Daarnaast ondervonden sommige vromen een mystieke openbaring van Gods geest aan de ziel.⁴⁸ Volgens William Guthrie was echter deze mystieke ervaring niet noodzakelijk om de genadestaat vast te stellen. Guthrie had veel aandacht voor juist degenen die na hun bekering toch aan twijfel ten prooi vallen. Hij adviseerde hen ‘met uitgedrukte woorden mondeling en met een levendige stem en formeelyk Christus Jesus aan (te) grypen’.⁴⁹

Blijkens zijn dagboekje volgde De Cock die raad maar al te graag op. Hij las elke dag vele hoofdstukken uit de bijbel en zong psalmen met zijn medegevangenen. Op zondag 30 november 1834 las hij twee preken van Koelman gevolgd door het zingen van psalm 1 vers 1, 2 en 3. Op maandag 1 december kreeg Hendrik de Cock het moeilijk. Hij had last van ernstige aanvechtingen die hij toe-

46 H.J. Selderhuis e.a., *Wandelen met God. Spiritualiteit in de negentiende eeuw* (Vaassen 2001) 22.

47 L.F. Groenendijk, “‘Exempelen van krachtig bekeerde zielen, en de blyken van dien’”. Drie collecties van door J. Koelman vertaalde spirituele biografieën, gevoegd achter Guthrie’s “Groot Interest”, *Documentatieblad Nadere Reformatie* 4 (1980) 4, 65-92.

48 In sommige puriteinse congregaties was deze ervaring noodzakelijk om volwaardig lid te kunnen zijn van de gemeente. De puriteinse ‘founding fathers’ van Amerika zoals Cotton Mather waren de eerste die het lidmaatschap van de kerk beperkten door slechts de ‘zichtbare heiligen’ toe te laten tot het avondmaal. Men moest over de godservaring publiekelijk getuigen. Ze zochten een goddelijke staat van perfectie en keerden zich daarbij af van de wereld. Edmund S. Morgan, *Visible Saints. The History of a Puritan Idea* (New York 1963) 113. In Nederland stelt de Gereformeerde Gemeente het persoonlijk ‘teken’ van God als voorwaarde voor het lidmaatschap. Zolang mensen er naar streven God te naderen door de kerk als institutie zal de behoefte blijven om daarin zekerheid te zoeken en te vinden. De ‘mystieke verzegeling’ (van het verbond met God) was ook aanleiding voor een conflict tussen dominee Scholte en Hendrik de Cock. Scholte emigreerde in de jaren veertig van de negentiende eeuw met een deel van zijn achterban naar Amerika waar hij het stadje Pella in Iowa stichtte.

49 Groenendijk, ‘Exempelen’, 66. Zie ook John Exalto, ‘De onbuigzame Schot. Heldendom, identiteitspolitiek en historische vertelcultuur in orthodox-protestants Nederland’, *De Negentiende Eeuw* 29 (2005) 97-114.

schreef aan de duivel: 'De satan begon mij te ziften'. Hij zag het eerste 'vel' van Koelman na en ging vervolgens met zijn medegevangene praten en zong Psalm 20 'welke ik hen verzocht met mij te zingen,'t geen zij zeker niet verstonden, doch daarna lazen zij hem.'⁵⁰

Daarnaast putte hij inspiratie uit voorbeelden in de levensbeschrijvingen van kerkhervormers en gewone vromen die aan de vertaling Guthrie waren toegevoegd. Om zijn achterban te sterken in hun zoektocht naar geloofszekerheid voegde Jac. Koelman maar liefst vier aanhangsels toe met voorbeelden van levens van Engelse piëtistische puriteinen aan zijn vertaalde traktaat van Guthrie. Het ging om spirituele autobiografieën van 'bekommerde zielen' die als voorbeeld en wegwijzer moesten dienen naar de geest des Heren. Koelman had deze verhalen overgenomen uit de verzameling testimonia van gewone vromen van de Londense predikant Henry Walker *Spiritual Experiences of Sundry Believers* uit 1652. De andere aanhangsels bevatten verhalen van de puriteinse hagiograaf Samuel Clarke. Naast de exempels van gewone, anonieme vromen gingen de protestanten ook de levens- en sterfbedbeschrijvingen van 'eminentte godzaligen' verspreiden. Een beroemd voorbeeld is de beschrijving van leven en dood van Johannes Calvijn door Theodorus Beza. Het illustreert de paradoxale tendens van het protestantisme, dat zijn oorsprong had in de idee dat heiligen in deze wereld niet konden bestaan, om zijn eigen grondleggers heilig te verklaren. Koelman had bij de vierde druk van *Des Christen Groot Interest* ook een levensbeschrijving van de Schotse hervormer John Knox toegevoegd. De Cock noteerde op zondag 7 december dat hij het 'het leven van de groten Knox geëindigd had'. Dat De Cock ervan hield groot te denken en zichzelf liever identificeerde met de grote namen uit de Hervorming en niet met de ervaringen van de anonieme gelovigen uit de eerste exempels van Koelman blijkt ook uit het postscriptum van de brief aan Frouwe Venema:

Mijn gevangenis zij mij hier voorts, door des Heeren onverdiende genade, een Patmos van Johannes den Evangelist en een Wartburg van Luther en u, lieve vrouw, worde geschonken de blijdschap van de vrouw van Love uit genade om Jezus wil.⁵¹

De bewondering voor en de identificatie met de historische levensidealen uit de bijbel en de tijd van de Hervorming konden leiden tot wat men nu ethisch narcisme zou noemen.

De blijde moeder

Dat De Cock erg in de ban was van Koelman en zeer goed op de hoogte van zijn werk, blijkt ook uit de eerste brief aan zijn vrouw, als hij haar 'de blijdschap van de vrouw van Love' toewenst. Het eerste traktaat dat Koelman ver-

⁵⁰ Veldman, *Hendrik de Cock*, 270.

⁵¹ *Ibidem*, 345.

taalde was de preek ‘Strijd tussen vleesch en geest’ van de presbyteriaanse predikant uit Wales, Christopher Love.⁵² De presbyterianen waren Schotse navolgers van Calvijn die zich keerden tegen de Anglicaanse kerk. In de zeventiende eeuw was het Presbyterianisme verboden in Engeland, waar de puriteinen schoon schip maakten in de Anglicaanse kerk. Ten tijde van de burgeroorlog in Engeland, werd Love ervan beschuldigd dat hij betrokken was bij een Presbyteriaans complot om koning Karel II op de Schotse troon te helpen terwijl Oliver Cromwell en het Engelse parlement hier tegen waren. Love werd in 1651 ter waarschuwing onthoofd op de Tower Hill in Londen. Hij stierf als een held en een martelaar. Zijn preken werden postuum gepubliceerd. Het geloofsleven van Love en zijn vrouw bleef een voorbeeld en inspiratiebron in orthodoxe kringen. Voor zijn tragische einde op het schavot hadden Love en zijn vrouw ook twee dochtertjes verloren. De brieven die het echtpaar aan elkaar schreef terwijl Love in afwachting was van zijn executie, werden al snel in het Nederlands uitgegeven samen met zijn laatste preek op het schavot. Op 22 augustus 1651, de dag van zijn executie, schreef hij aan de zwangere Mary Love:

Mijn Godzalige Liefste!

Ik ben nu gereed om te gaan van eene gevangenis naar een paleis. Ik heb mijn werk gedaan en ga nu om mijn loon te ontvangen; ik ga nu naar den Hemel, waar twee van mijne kinderen zijn; en laat u hier op aarde, alwaar nog drie van mijn kleintjes zijn. [...] Het verblijdt mij te denken, dat twee van mijne kinderen in Abrahams schoot zijn en drie in de armen en aan de zorg toevertrouwd zijn van zulk een teedere en godzalige moeder. Ik weet dat gij eene vrouw zijt van eenen bedroefden geest, maar weest getroost! Alhoewel uwe droefheid groot is door het vertrek van uwen man, uit deze wereld, zoo zullen uwe smarten te minder zijn in het baren van uw kind in deze wereld: gij zult een blijde moeder zijn al blijft ge een bedrukte weduwe. God heeft veel genade voor u opgelegd.⁵³

Volgens de ‘Love letters’ aan zijn vrouw stierf hij in de gelukzalige wetenschap dat hij zijn twee dochtertjes in de hemel mocht ontmoeten. De dood gaf reden tot vreugde, hij kon zich verheugen op de hereniging met God. De nogal extreme omkering van de voortijdige reis naar het hiernamaals van Love als een feestelijke gebeurtenis in plaats van aanleiding tot diep verdriet en rouw werpt ook een ander licht op een anoniem uitgegeven pamflet waarin de afscheiding nauwkeurig werd beschreven. Hierin werd gerapporteerd dat Frouwe Venema op de avond van de begrafenis van haar dochtertje ‘lachend’ naast haar man zat. Het

⁵² Christophorus Love, *Den strijdt tusschen vleesch en geest*. Vert. Jac. Koelman (Amsterdam 1659). Van de geschriften van ‘Christoffel’ Love bestaan veel vertalingen in het Nederlands. Sinds de zeventiende eeuw zijn er vele herdrukken verschenen ter voorbeeld en versterking van de geloofsbeleving van orthodox Nederland.

⁵³ Christoffel Love, *Brieven en de op het schavot gehouden leerrede*. Onveranderde uitgave (Utrecht 1887) 12-13.

pamflet is toegeschreven aan de vrijmetselaar Marten Douwes Teenstra die fel gekant was tegen de drankcultuur onder de inwoners van Ulrum. Hij noemde de aanhangers van Hendrik de Cock een drink- en bidclub. Voor hem was de oude theologie uit de tijd van de Nadere Reformatie erger dan een bijgeloof.⁵⁴ Frouwe Venema mocht zich verblijd voelen in de wetenschap dat Jantje juichend voor de troon des Heren stond.

In het algemeen valt het op dat in die exempeltraditie opvallend veel verhalen van vrouwen zitten en dat de vaststelling van hun zondestaat vaak voortkwam uit een seksespecifieke ervaring zoals zwangerschap, het kraambed of de dood van een kind.⁵⁵ Hoe dat kan is een interessante vraag. Is het beeldvorming of was religie in die tijd in een bepaald opzicht ‘gendered’? Voor die vrouwen die later vertrouwd werden met deze literatuur moet dat niet in alle opzichten bemoevend zijn geweest, vanwege de suggestie dat miskramen of overleden kindjes toch iets te maken moesten hebben met zonde en de straf van God. Een van de exemplarische vromen die Koelman bij zijn vertaling van Guthrie voegde, was Jane Ratcliffe, die in 1638 in Chester overleed. Zij werd geroepen tot God maar haar roeping werd zwaar op de proef gesteld omdat de ‘drukkende hand Gods’ haar eerste kind wegnam. Maar dit verlies werd een gelegenheid voor de Heer om haar tot zijn kind te maken en haar aan te nemen in genade:

De weeën van haar nieuwe geboorte waren zo pijnlijk en bitter dat het zwaar was enige troost haar toe te dienen zodat het kleefde. Doch na dat de Heere haar ziele eenigen tijd zo scherp gekastijt en tot een genezing bereid had toonde hij zig omtrent haar een zeer gunstig en krachtadig medicijnmeester haar ontroerde geest gerust stellende en troostende volgens ’t geen Eliphus tegen Job zeide: Hij doet smerte aan, en hij verbind, hij doorwond, en zijn handen heelen.⁵⁶

Frouwe Venema dateerde haar definitieve bekering rond de geboorte van haar dochter Eelbrin in 1833, haar vierde kind. Haar echtgenoot stond op het punt geschorst te worden door het classicaal bestuur in Middelstum. Er kwam een ‘vrome’ vriendin uit Friesland op kraamvisite die haar onverwacht ondervroeg over de ‘staat van haar ziel’. Even flitst het door haar heen ‘of het wel niet alles verbeelding wezen kon!’. Maar toch voelde zij zich geïnspireerd tot een getuigenis. ‘... dat zelfs eene zeer vijandige vrouw genoodzaakt was te erkennen dat het bij mij werkelijkheid was en geen inbeelding of dweperij’.⁵⁷ Dat vrouwen tijdens de zwangerschap en na de geboorte lichamelijk en psychisch kwetsbaar zijn, toen en nu, behoeft geen bronverwijzing.

54 Van Gelderen, ‘Frouwe Venema’, 200.

55 Groenendijk, ‘Exempelen’, 70.

56 William Guthry, *Des Christen groot interest of het zalig deel aan Christus getoetst en aangewezen wie het heeft, en hoe te verkrijgen; met een Vertoog van de wijze hoe uitdrukkelijk met God een verbond te maken. Hier zijn bijgevoegt vier Aanhangsels van Exempelen van krachtig bekeerde Zielen* (Amsterdam 1730) 390.

57 Van Gelder, ‘Frouwe Venema’, 198.

Niet slechts het verdriet om het verlies maar ook de zorg om de genadestaat van het (overleden) kind kon een geestelijke kwelling zijn. Binnen die exempeltraditie vormden de sterfbedbeschrijvingen van kinderen een apart genre. De dood was een alledaags verschijnsel en kinderen hadden vaak al vroeg een broertje of zusje zien sterven. Hemel en hel waren voor kleine kinderen al reële begrippen. Als ze zelf ziek werden, versterkte dat hun gevoelens rond de dood en het hiernamaals. Ziekte werd als voorbode van de dood beschouwd. Dat leidde soms tot een uitzonderlijke vroomheid bij kleine kinderen in het besef van hun naderende einde dat vaak door moeders werd opgetekend die het heengaan van hun kind niet konden loslaten. Voor vrome ouders was het maar de vraag of hun kinderen in de hemel zouden komen. Voor het zelfde geld was hun ziekte en sterven een teken van de toorn van God. Zij vormden dan ook een gretig publiek voor de sterfbedscènes van kinderen in de hoop dat ze daarin ook aanwijzingen konden treffen dat hun eigen kindje ook 'voor edeler staat geschapen' was.⁵⁸ Koelman verzamelde een aantal van exempelen van vroegbekeerde en jongstervende kinderen die hij toevoegde aan zijn opvoedkundige handleiding. *De pligten der ouders in kinderen voor Godt op te voeden* (1679) die hij uit het Engels vertaalde. Die verhalen werden in de achttiende eeuw uitgegeven als *Des Heeren lof verkondigd uit den mond der kinderen* (1723).

In de achttiende eeuw liep de productie van gereformeerde bevindelijke literatuur terug. Er was blijkbaar weinig vraag naar. Maar tegen het einde van de achttiende en het begin van de negentiende eeuw kwamen er weer (her) uitgaven van kinderbiografieën. Die behoefte aan religieuze sterfbedbeschrijvingen van kinderen had wellicht te maken met een toegenomen angst voor de pokken. In de Bataafs-Franse tijd werd de vrees voor pokken aangewakkerd door medici en de overheid om mensen ontvankelijk te maken voor kunstmatige immunisatie door inenting met het koepokvirus.⁵⁹ Pokken was bij uitstek een kinderziekte. Veertig procent van het sterftcijfer van kinderen na het eerste jaar was een gevolg van pokken. Volwassenen waren als ze niet overleden door eerdere besmetting immuun voor de pokken. In de grote steden was negentig procent van de pokkenlijders jonger dan tien jaar. In 1800 was er een grote kinderpokkenepidemie. Daarna nam de overheid maatregelen om de armen te laten inenten. In 1818 werd een certificaat van inenting het zogenaamde 'pokkenbriefje' verplicht gesteld voor leerlingen van de volksscholen.⁶⁰ De arts die driehonderd gratis inentingen deed, kreeg een gouden medaille. In Groningen trachtte de provinciale overheid in 1815 via predikanten de 'minvermogenen' over te halen zich te laten inenten.⁶¹

58 L.F. Groenendijk en F.A. Lieburg, *Voor edeler staat geschapen. Levens- en sterfbedbeschrijvingen van gereformeerde kinderen en jeugdigen uit de zeventiende en de achttiende eeuw* (Leiden 1991).

59 Willibrord Rutten, 'In de Schaduw van de pest. Reacties op pokkenepidemieën in de Republiek in de zeventiende en achttiende eeuw', in: Willem de Blécourt e.a. (red), *Grenzen van genezing. Gezondheid, ziekte en genezen in Nederland, zestiende tot begin twintigste eeuw* (Hilversum 1993) 175.

60 Damsma, *Familieband*, 105.

61 Botke, *Boer en heer*, 166. De weerstand tegen vaccineren van kinderen tegen de pokken op het

In 1840 werd er in het gezin De Cock een zoontje geboren, Regnerus Tjaarda. Het kindje kreeg toen het een jaar was de gevreesde kinderpokken. Om te overleven zou het kleine jongetje een koepokinenting moeten krijgen maar Hendrik de Cock kwam hierdoor in ernstige gewetensnood.⁶² Zijn oudste zoon Helenius was in 1838 nog wel ingeënt tegen de pokken.⁶³ Helenius was getuige van het drama dat zich voltrok:

Mijn vader werd kort na zijne bekeering bekend met de bezwaren van dr. A. Capadose en anderen tegen de vaccine. Toen en ook later had hij wantrouwen tegen alles, wat van de zijde der niet-geloovigen kwam of door deze krachtig werd voorgestaan. [...] Gedurig verwijderde hij zich uit de ziekenkamer en toen het des avonds donker was geworden volgde ik hem zonder dat het door hem werd opgemerkt en werd er alzoo getuige van, hoe hij zijn hart voor zijnen God uitstortte.⁶⁴

Vertrouwend op de directe verbinding met God, besloot De Cock dat 'Uw wil en niet de mijne geschiedde'. Toen het zoontje de volgende dag overleed, herinnerde Helenius zich geen enkel woord van beklag of opstand tegen God uit de mond van zijn vader. De dood inspireerde hun religieuze beleving en hun religie bepaalde de dood. Maar het besluit zijn doodzieke zoontje te laten sterven vanwege het geloof, moet afschuwelijk en onmenselijk zijn geweest. Hendrik de Cock overleed een jaar later, volgens de overlevering 'verteerd van ijver' maar misschien ook wel door verdriet.

Het overlijden van zijn zoontje Regnerus werpt echter ook een licht op het sterven van zijn dochtertje Jantje. Het is slecht voorstelbaar dat hij deze beslissing tegen inenting alleen vanuit een besef van zijn specifieke rol als leidsman van de Afscheidenen zou hebben genomen. Het verlies van Jantje moet zijn orthodoxie hebben verdiept en verwezenlijkt als houvast en bemoediging en als bevestiging van Gods wil. De Cock had zich verzoend met zijn geloofsovertuiging. Het was tekenend voor zowel de geloofsbeleving van De Cock en de geschiedenis van de Afscheiding dat hij in 1835 een groot conflict kreeg met Scholte over de genadestaat van kinderen. Scholte vond dat alleen kinderen van leden die de geloofsblijdenis hadden afgelegd, het genadeverbond van God ten deel viel en gedoopt mochten worden. Dit betekende dat andere kinderen als ze zouden overlijden naar de hel zouden gaan. De Cock had een veel ruime-

Groninger platteland is interessant en wellicht een onderzoeksartikel waard als het gaat om veranderende sociale verhoudingen en de rol van predikanten.

62 Over de weerstand tegen vaccinatiedwang van gereformeerden is veel gepubliceerd. O.a. Joh. Verhave en J.P. Verhave, 'De vaccinatiëkwestie en het Réveil', in: J. van den Berg e.a. (red.), *Aspecten van het Réveil. Opstellen ter gelegenheid van het vijftigjarig bestaan van het Reveil Archief* (Kampen 1980) 230-254. Bernard Kruithof, *Zonde en deugd in domineesland. Nederlandse protestanten en de problemen van opvoeding zeventiende tot twintigste eeuw* (Amsterdam 1990) 125-130. Zie ook Marita Mathijssen, *De gemaskerde eeuw* (Amsterdam 2002) 110-112.

63 Bewijs koepokinenting van Helenius de Cock, 4 januari 1838. Archief de Cock, nr. 54. Gemeente archief Kampen.

64 Helenius de Cock, *Waarom heb ik mijn kinderen laten vaccineren?* (Kampen 1871), geciteerd in Van Gelderen, 'Frouwe Venema', 202.

re opvatting van de verbondsleer en hield ook de kinderen van doopleden voor de kinderen des Verbonds.⁶⁵

Door de Afscheiding kreeg de piëtistische kinderbiografie een enorme impuls.⁶⁶ Die reactionaire heimwee naar het piëtisme van de zeventiende en de achttiende eeuw had misschien ook iets te maken met de angstwekkende cholera-epidemie van 1832 die de dood een huiveringwekkend gezicht gaf. Drie jaar na de Afscheiding verscheen er een heruitgave van *Des Heeren Lofverkon-digd uit den mond der kinderen* (Koelmans exemplboekje) Voor bevindelijke ouders maakten deze sterfscènes van kinderen ‘het voorstelbaar en aanvaardbaar dat een kind alles kon loslaten en losgelaten kon worden’.⁶⁷

Conclusie

Hendrik de Cock en Frouwe Venema kregen samen zeven kinderen. Helenius (1824), Tjaarda (1828), Jantje (1831), Eelbrin (1833), Jantje (1836), Derk 1838 en Regnerus Tjaarda (1840). Twee kinderen overleden heel vroeg. Derk overleed op vijftientigjarige leeftijd na een ziekte. Hun zoon Tjaarda promoveerde als doctor in de rechten en huwde met een nichtje, Frouwina de Cock. Van hun elf kinderen stierven er zes jong. Tjaarda moest op latere leeftijd opgenomen worden in een inrichting. De historicus Jaap van Gelderen wijst erop dat slechts een enkeling van de nakomelingen De Cock betrokken bleef bij de Afscheiden kerk. Dat is opvallend aangezien gereformeerden in het verleden zeer loyaal bleven aan de eigen zuil en kring. Alleen Helenius werd predikant. Een aantal koos een eigenzinnig of artistiek beroep zoals schrijfster of kunstschilder. De ‘stovenlucht van de Afscheiden kerkjes’ was hun te benauwd.⁶⁸ De families De Cock en Venema boden voldoende middelen en inspiratie voor een meer liberale en wereldse ontwikkeling. De Cock had aanvankelijk geen enkele affiniteit met het ‘zucht-en-steungeloof’ van de bevindelijke protestanten. De biografie van zijn zoon Helenius wekt wel de indruk dat zijn vader gemakkelijk beïnvloedbaar was en verleid werd door het succes van zijn rol. Vanuit de familiegeschiedenis kan men de omarming van de Nadere Reformatie van Hendrik en Frouwe ook als een heel singuliere omweg zien van twee jonge ouders van goede komaf die meegezogen werden en zich verloren in de ernst en onontkoombaarheid van hun zelfgecreëerde rol. De subjectieve ervaring en het menselijke tekort kunnen soms een essentiële schakel vormen in de transformatie van de ene historische fase in de andere.

65 P.J.M. de Bruin, ‘De Afscheiding 1834-1839’, in: J.W. Geels (red.), *Gedenkboek uitgegeven bij de herdenking van het eeuwjaar der Afscheiding* (Dordrecht 1934), 41.

66 Volgens Groenendijk en Van Lieburg, *Voor edeler staat geschapen*, 42, kan de negentiende eeuw worden aangemerkt als de bloeiperiode van de piëtistische (auto)biografie in Nederland. Er verschenen talloze geschriften over het leven en sterven van Gods kinderen uit de eigen tijd, naast herdrukken van verhalen uit vorige eeuwen. Hier is nog nauwelijks onderzoek naar gedaan.

67 Groenendijk en Van Lieburg, *Voor edeler staat*, 79.

68 Van Gelderen, *Frouwe Venema*, 41.

Ook Frouwe Venema drukte haar stempel op de loop der gebeurtenissen. Wellicht was de dood van Jantje in de beleving van de ouders een teken, een 'evidentie' dat zij moesten opstaan voor het ware geloof. Het is voorstelbaar dat de plotselinge dood werkte als katalysator in het proces van afscheiding. Hendrik was nu alles kwijt: zijn inkomen, zijn rol als predikant en zijn kind. Er restte niets om aan vast te houden. De beleving van dat verlies werd versterkt door piëtistische (kinder) biografieën die zij moeten hebben gelezen. Vooral het tragische verhaal van de Presbyteriaan Christoffel Love en zijn vrouw Mary biedt een indicatie voor de ervaring en zingeving van de dood van het kind van De Cock en zijn vrouw en de Afscheiding van hun gemeente. De dood en genadestaat van kinderen werd in deze brochure op een heroïsche manier verbonden met verzet tegen de kerkelijke orde. De religieuze beleving van Frouwe Venema en het voorbeeld van de vrouw van Love versterkten het psychische raamwerk waarbinnen de Afscheiding plaats kon hebben.

Hoop en vrees wedijverden op subtiele wijze. Beide emoties zijn doordrenkt van onzekerheid, maar verschillen in hun beeld van de toekomst. Vreugde kreeg de overhand op verdriet. Net als de dochtertjes van Christoffel Love was Jantje nu bij Jezus. Het plot was Hendrik de Cock aangereikt. Beroemde hervormers waren hem voorgegaan. Toch was de Afscheiding geen voorzetting van een goede traditie maar een noodsprong. Hendrik de Cock sprong echter niet naar beneden maar een beetje omhoog, op weg naar de hemel waar hij en zijn vrouw hun driejarig dochtertje weer hoopten te zien.

*Hanneke Hoekstra, Instituut voor Geschiedenis, Rijksuniversiteit Groningen,
Postbus 716, 9700 AS Groningen, W.J.Hoekstra@rug.nl*